

Nul empathie

Een theorie van menselijke wreedheid

Simon Baron-Cohen

UITGEVERIJ NIEUWEZIJD'S

Oorspronkelijke titel: *Zero Degrees of Empathy – A new theory of human cruelty*. Allen Lane/Penguin Books, London, 2011

Uitgegeven door: Uitgeverij Nieuwezijds, Amsterdam

Vertaling: Lieke Berkhuizen, Rijnsburg

Zetwerk: CeevanWee, Amsterdam

Omslag: Studio Jan de Boer, Amsterdam

© 2011, 2012 by Simon Baron-Cohen. All rights reserved.

© Nederlandse vertaling 2012, Uitgeverij Nieuwezijds

ISBN 978 90 5712 343 6

NUR 770

Verantwoording foto's:

Gevangenen in Dachau (pagina 16): akg-images/World History Archive

Martin Buber (pagina 21): Harvard Widener Library & Central Zionist Archives

Kapucijnaapjes (pagina 141): Jeff J. Mitchell

Desmond Tutu (pagina 175): Benny Gool

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk van de Forest Stewardship Council (FSC) mag dragen. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, geluidsband, elektronisch of op welke andere wijze ook en evenmin in een retrieval systeem worden opgeslagen zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Hoewel dit boek met veel zorg is samengesteld, aanvaarden schrijver(s) noch uitgever enige aansprakelijkheid voor schade ontstaan door eventuele fouten en/of onvolkomenheden in dit boek.

Voorwoord

Al dertig jaar houd ik mij bezig met onderzoek naar empathie en nu wil ik mijn lezers deze opmerkelijke materie voorleggen, zodat we haar van alle kanten kunnen bekijken. In mijn eerste boek, *Mindblindness*, concentreerde ik me op één aspect van empathie (het aspect dat te maken heeft met hoe we andere mensen begrijpen, het ‘cognitieve’ gedeelte van empathie) en op autisme, gekenmerkt door grote problemen met empathie. In mijn twee-

The Essential

Difference), voegde ik het tweede aspect van empathie toe (het deel dat te maken heeft met onze emotionele reacties op mensen, het ‘affectieve’ aspect van empathie) en de verschillen in empathie tussen de twee seksen. In dat boek keek ik nogmaals naar de andere kant van empathie en analyseerde ik de problemen van mensen met autisme met het verwerven van deze essentiële vaardigheid.

En nu onderzoek ik in *Nul empathie* hoe het komt dat sommige mensen tot wreedheid in staat zijn en vraag ik me af of wreedheid het onvermijdelijke gevolg is van verlies van empathie. Dit boek gaat dieper op het onderwerp in dan ik tot nu toe heb gedaan: we kijken naar de basis van empathie in de hersenen en naar de sociale en biologische factoren die van doorslaggevend belang zijn voor empathie. Dit boek is ook uitvoeriger, door de aandacht voor enkele aandoeningen die zorgen voor een verlies van empathie. Mijn hoofddoel is menselijke wreedheid te begrijpen, en dat doe ik door de onwetenschappelijke term ‘kwaad’ te

vervangen door de wetenschappelijke term ‘empathie’.

Lezers die zich nog verder in dit onderwerp willen verdiepen, vinden de relevante wetenschappelijke artikelen in de literatuurlijst (aangegeven met Arabische nootcijfers), vanaf pagina 206. Zaken die in de noten worden uitgediept, worden met Romeinse nootcijfers aangegeven en vind je vanaf pagina 198.

Inhoud

1 Het 'kwaad' en menselijke wreedheid verklaren	15
2 Het empathiemechanisme: de klokkromme	27
3 Als nul empathie negatief is	51
4 Als nul empathie positief is	98
5 Het empathie-gen	125
6 Bespiegelingen over menselijke wreedheid	145
Bijlage 1 Het empathiequotiënt (EQ)	182
Bijlage 2 Vaststellen of er sprake is van nul empathie (negatief)	193
Noten	198
Literatuur	206
Index	230

Het 'kwaad' en menselijke wreedheid verklaren

Ik was zeven jaar toen mijn vader me vertelde dat de nazi's lampenkappen hadden gemaakt van joden. Het was zo'n opmerking die je één keer hoort en daarna nooit meer uit je hoofd kunt zetten. Voor een kind – maar ook voor een volwassene – zijn dit twee soorten dingen die niet met elkaar te rijmen zijn. Mijn vader vertelde ook dat de nazi's stukken zeep hadden gemaakt van joden. Ongelooflijk, maar toch is het waar. Ik wist dat onze familie joods was, dus het beeld van mensen die tot objecten werden gemaakt, kwam erg dichtbij.

Mijn vader vertelde ook over een van zijn vroegere vriendinnetjes, Ruth Goldblattⁱ, wier moeder overlevende was van een concentratiekamp. Toen hij aan Ruths moeder werd voorgesteld, zag hij tot zijn ontzetting dat haar handen omgekeerd zaten. Nazi-wetenschappers hadden de handen van mevrouw Goldblatt afgehakt, ze verwisseld en vervolgens weer zo vastgenaaid, dat als ze haar handen uitstak met de palmen naar beneden, haar duimen aan de buitenkant zaten en haar pinken aan de binnenkant. Het was een van de vele 'experimenten' die de nazi-wetenschappers hadden uitgevoerd. Ik realiseerde me dat de kern van de menselijke natuur een paradox bevat – dat mensen in staat zijn een ander mens als een object te behandelen – en het was een paradox waar ik met mijn jonge verstand nog niet bij kon.

Jaren later gaf ik les aan St Mary's Hospital Medical School in Londen. Ik was aanwezig bij een fysiologiecollege. De professor vertelde over de aanpassing van het menselijk lichaam aan ver-

Figuur 1: Gevangenen van concentratiekamp Dachau die worden onderworpen aan een 'onderdompelingsexperiment met koud water'.

Het doel van het experiment was uitvinden of zij het drie uur uithielden in het koude water. (Links professor Ernst Holzlohner, rechts dokter Sigmund Rasher.)

schillende temperaturen. Hij vertelde de studenten dat de beste gegevens die beschikbaar zijn over de menselijke aanpassing aan extreme kou, afkomstig waren van nazi-wetenschappers die 'onderdompelingsexperimenten' hadden gedaan met joden en andere gevangenen in het concentratiekamp Dachau, door ze in vaten met ijskoud water te zetten. De wetenschappers verzamelden systematische gegevens over de correlatie tussen de hartslag en de tijd bij nul graden Celcius.⁴ Toen ik over dit onethische onderzoek hoordeⁱⁱ, kwam dezelfde vraag weer bij me op: *hoe is het mogelijk dat mensen andere mensen als objecten behandelen?* Hoe komen mensen ertoe hun natuurlijke gevoelens van medeleven met een lijdende medemens uit te schakelen?

Deze voorbeelden zijn vooral zo schokkend omdat er gediplomeerde artsen en wetenschappers bij betrokken waren (beroepsgroepen die we kunnen vertrouwen, zo is ons bijgebracht) die onmenselijke experimenten of operaties uitvoerden. We moeten aannemen dat deze artsen niet wreed waren om het wreed zijn.

Ik ga er (in mijn welwillendheid) van uit dat de wetenschappers die de onderdompelingsexperimenten uitvoerden, een bijdrage wilden leveren aan de wetenschappelijke kennis – zoals te weten komen hoe drenkelingen na een schipbreuk in een ijskoude zee, gered kunnen worden. Zelfs de nazi-artsen die de handen van de arme mevrouw Goldblatt hadden omgewisseld, deden dit (naar ik aanneem) niet uit wreedheid om de wreedheid: ook zij handelden vermoedelijk uit een wetenschappelijke impuls en wilden de grenzen van microchirurgische procedures verkennen.

Deze wetenschappers verloren in hun honger naar kennis uit het oog dat hun proefpersonen *personen* waren. Het is ironisch dat de menswetenschappen het voorwerp van hun onderzoek beschrijven als *proefpersonen*, want dat impliceert dat ze oog hebben voor het feit dat ze met mensen met gevoelens werken – iets wat in deze experimenten in het geheel niet het geval was. De nazi-wetgeving definieerde joden als genetische *Untermenschen* en gaf opdracht tot hun uitroeiing als onderdeel van het eugeneticaprogramma van die tijd. Binnen dit politieke kader leek het 'gebruiken' van gevangenen in concentratiekampen als proefpersonen voor medische experimenten artsen misschien zelfs wel ethisch verantwoord, als dat kennis opleverde voor het hogere doel.

Wreedheid om de wreedheid hoorde *wel* bij het gedrag van de gewone nazi-kampbewakers. Afschuwelijke voorbeelden zijn er helaas in overvloed, maar ik beperk me tot één voorbeeld, afkomstig uit de autobiografie van Thomas Buergenthal.⁵ Thomas was nog maar net negen jaar toen hij tijdens een razzia samen met duizenden joden werd opgepakt en op transport gezet naar Auschwitz. Daar moest hij toekijken hoe een gevangene werd gedwongen om zijn vriend die een ontsnappingspoging had gedaan, op te hangen. Een ss-bewaker beval de gevangene een strop om de nek van zijn vriend te doen. De man was zo angstig en ontzet dat zijn handen te erg trilden om het bevel uit te voeren. Daarop draaide zijn vriend zich naar hem toe, pakte de strop en – een bewonderenswaardige daad – kuste zijn hand

waarna hij de strop om zijn eigen nek legde. Woedend trapte de ss'er de stoel onder de man weg, zodat hij werd verhangen.

De negenjarige Thomas en de andere gevangenen die zagen hoe de man de hand van zijn vriend kuste, waren ontroerd over deze eenvoudige daad van verzet die (zonder woorden) zei: 'Ik zal niet toestaan dat mijn vriend wordt gedwongen om mij te vermoorden.' Thomas overleefde Auschwitz (misschien omdat zijn vader hem leerde om zich tegen de muur van de barak te drukken als dokter Mengele zijn selectie kwam maken van wie zouden stervenⁱⁱⁱ) en beschreef dit verhaal in zijn boek *A Lucky Child*.⁶ De empathie in de vriendschap komt heel sterk naar voren in die verschrikkelijke situatie, net als het extreme gebrek aan empathie bij de bewaker. Als het zijn doel was om te straffen of een voorbeeld te stellen, had hij de ontsnapte gevangene zelf dood kunnen schieten. Het lijkt erop dat hij juist voor deze methode van straffen koos omdat hij *wilde* dat de twee vrienden zouden lijden.

Tegenwoordig, bijna een halve eeuw na mijn vaders onthullingen over de extremen van het menselijk gedrag, houdt hetzelfde doel – menselijke wreedheid begrijpen – mij nog steeds sterk bezig. Is er een betere reden voor het schrijven van een boek dan het feit dat één vraag, die je al je hele bewuste leven niet loslaat, nog steeds niet is beantwoord? En is er een andere vraag die zo stevig wortel kan schieten? Dat ik steeds weer bij die vraag terechtkom, komt denk ik doordat de vraag hoe het komt dat mensen de menselijkheid van anderen kunnen negeren, *smeekt* om een antwoord – terwijl dat antwoord maar uitblijft. In elk geval kan worden gesteld dat de antwoorden die wel worden aangevoerd, in bepaalde opzichten onbevredigend zijn. Als die antwoorden wel zouden volstaan, zou het voelen alsof de vraag was beantwoord en dan was het daarmee afgedaan. Dan zou het niet nodig zijn om er, rusteloos en steeds opnieuw, op terug te komen. Er zijn betere antwoorden nodig.

De standaardverklaring luidt dat de Holocaust (verdrietig genoeg in de loop der geschiedenis in veel culturen op uiteenlo-

pende plekken herhaald, zoals we nog zullen zien) een voorbeeld is van het 'kwaad' dat mensen elkaar kunnen aandoen. Het kwaad wordt behandeld als iets onbegrijpelijks, een onderwerp waaraan we onze vingers niet kunnen branden omdat de verschrikking zo onvoorstelbaar is dat niets de gruwelijkheid ervan kan uitdrukken. Deze standaardverklaring blijkt wijd verspreid en het concept 'kwaad' wordt als verklaring van dergelijk afschuwelijk gedrag gehanteerd:

Waarom vermoordde de moordenaar een onschuldig kind?

Omdat hij slecht was.

Waarom pleegde deze terrorist een zelfmoordaanslag? Omdat ze slecht was.

Maar als je het concept van het 'kwaad' nader bestudeert, is het helemaal geen verklaring. Voor een wetenschapper is deze 'verklaring' natuurlijk ontoereikend. Wat de nazi's (en anderen die op hen leken) deden, was onvoorstelbaar verschrikkelijk. Maar dat betekent niet dat we dan maar niet moeten proberen te onderzoeken hoe het komt dat mensen in staat zijn zich zo te gedragen, of dat we een non-verklaring moeten gebruiken door te zeggen dat zulke mensen nu eenmaal slecht zijn.

Als wetenschapper wil ik inzicht krijgen in de factoren die ervoor zorgen dat mensen anderen behandelen alsof ze niet meer zijn dan een object. In dit boek onderzoek ik hoe het komt dat mensen elkaar wreed kunnen behandelen, ik ga daarbij *niet* uit van het concept van het kwaad, maar van het concept *empathie*. In tegenstelling tot het concept van het kwaad, heeft empathie wel een verklarende werking. In de volgende hoofdstukken leg ik empathie onder de microscoop.